

ФЕДОР ГЛАДКОВ

ЛИИТ ЧАГЫНДА

А.Г. Шабураков көчүргөн

ГБИ-нын Ойрот бөлүги
Ойрот-Тура 1935 ж.

ФЕДОР ГЛАДКОВ

ЈИИТ ЧАГЫНДА

КУУЧЫН

Станциянын кийн јанында јаланда түште шибее (окоп) каскандар. Түнде дезе, ревкомнын јанында ака јуулыштылар. Салдаттар бойларынын мылтыгын алганча, сумка ак-салгышту келдилер. Байлорын немени билер кату керектин улузы деп чичкеерип турдылар. Олор јууга турарда, ондый чичкереер кылыка үүренген болбой кайсын, ол кылыктарын таштап болбой јуртына да экелдилер. Јиит јаны келген улдарга ревкомдо мылтыктар берди. Олор мылтыкты алала, улай тудуп шихаар, затворлорын ары-бери јылыштырып, мажыны базап куруга чактырып турдылар. Азыйдан турган салдаттар јаны келген неменин учурын билбес јиит улдарга, чугулданып, јамандап айтклап турдылар.

Көскө табарганча неме көринбес, казактардын кижии кыйнап өлтүрер коркушту тартынган – шык эткен карануй түнде, актардын офицерлери ле данской казактары станциянын кийнинде, канча төстөк јерлерди аралар, јол јокко көк аштарды бастырганча, бир түмен аспандый јылыжып келип јатканын болгоонбой турдылар. Ар бүткен, јурт ичи азыйдагызындый бош јайым турды. Оромдо ак јердин ортозында турган церквенин үни албатыга меке таштап кейге үйге үйеленип јайылып туры, оромнын агашту јерлеринде (бульварда) турган аспактар куш јунунгандый јалбрактарын чатылдада калбандадып турдылар, Ревкомнын ачык көзнөктөринин јолдо тийген јаркынында сандогон абралар суркрап тинкилт-калрак табышту өдип турды, темир јол токтоор јерде (вокзалда) уйку јок күүктин үни серибей турды... Öткүш јерлерде ле айландра турган каруул (патрульдар) үн алыжып кыйгырыжып турдылар...

- Кем барып јат?..

Бу жуулган улустын анчозы: салдаттарыда, жаандарыда да, жиит улдарда бойынын улустары болгон. Бу улусты Титка жаш бала тужунда да билетен: озор ончозы, кунун сайын амыры жок бойынын туру эдинин бир болугуне бодоп, Титка чилап, шырадан айрылбай айлында эр кижинин ижин будурип тургандар. Туште де качан озор ончозы кок аштын ортозында шибее эдип (окоп) казар тужунда, оны бойларынын айл-журтындагы ижи чилеп чек кичеемкей будурип тургандар. Оны иштеп турарда куучындары актар ла да жуулажар керегинде эмес, бойынын кыйык-бычык кичинек кандыйда кижии жарт билер – жери, журты ла айлдагы ижи керегин, база бойларынын жадынында кыстатканын, неле једикпестерин, эрмектежип тургандар. Је эмди боо жуулыжып келглегенин байагы ла бойларынын журтындагы иштерин омолोजип будурип аларга жуулгандый билдирет.

Ачык козноктон чыгара оттын жаркыны, отырыскан аспакка чип-чике жаркындып турды. Аспакты коргондо бир јаны куйип тургандый, бир јаны дезе, колоткиленип терс-кара болып калган турды. Аспактын бури аайынча-бурлу колотки јол кечре чойлген учы карануйда ураакка барып жок болып коринбей турды. Кул ошкош тоозынду јолдын ортозында келескен аайлу пулемет турды. Салдаттар јаныс јерге бачрайта-болчоктоло жуулып јуктендиргендий мылтыктарына шидеенип-корчойо туруп алып куучындашты, акыр бу «кормостин немезин» канайтса јакшы болор.

Туранын ичинде ак абажурлу, илип салган лампа куйип турды. Ревкомнын председатели Никифор Шмыря – карындаш кижии јантайын чилекейге одуп калган папирозын уузынан албай сорып, коксин куркреде тынып, столдын јанына турып алала салдаттарга адылып турды.

Шептухов деп салдат Шмыря јаар козин јумуп салып, чочко будумду јузи ле ары-бери булгап уй кижинин униле шанкылдада эрмектерип турды:

- Теренди тескери сойып салар!.. Корзон кулугурларды!..

Титка козноктон туура базала, кирнестенин јанында мылтыку корчойо тартылып калган кижиге учрады. Энчейп корзо – ууредучи. Бу откон кыштын энирлеринде Титка оо барып ууренип туратан.

- Слер не мында... үүри жок кой?

-

- Ненин учун кой болотом? Менин сагыжымда ла ондый туры... Айса болзо мен калганчы түнимди өткүрүп жадым... Сананбаскада болбой турум.

Нөкөр! Сен нениде сананып, сагышка алдырзанда, алдында бу өдип жаткан жаан керекти бүдүрөр учурлу...

- Титка, менен келе...

Титка оной кедери базала күлүмзренди.

Титканын сагыжына бирде неме кирип турганы жок. Ненин керегин сананатан? Ончозы жарт илее: ончозы бойынын улустары, ончолоры кожо, жакшы, санада амыр. Уулдарга барып мылтык ла баштактанып ойнодылар.

Темир жол токтоор жерден (вокзалдан) уй мылтыктын (броневиктын) жанынан эки бош атту кизи жортып келдилер: матрос ло мылтык жүктенген уулчак эмитир. Улус ол экүди көрөлө, жүгүрүп келип курчай сокты. Матрос ончолорун айкап көрөлө, салдат ээжизинче чичкере туруп күндүлөп эзендежеле каткырып айтты:

- Жуучылдар!... Карындаштар, көрмөс слердин энегерге! Жуулажып турала тескерлеп качар болзогор, баштарыгарга (броневик) уй мылтык ла изидерибис... Капшагай жергелей стройго турыгар! Жол беригер! – деп жакару берди.

Бойы дезе, чичкере темирди ревком жаар басты.

Бу кизи жууга бойын берингенин билдилер: эн учурлу час келди деп, жол жаар чубап барып жергележе турглады.

Титка аттарга базып келди. Аттар бажын булгап, тумчуктарынын үйдин жаанадып бышкырып турдылар. Титка аттарды килеп-сүүп көрүп турды. Жууктап келип жарындарына, арказына, чамыштарына алакан ла сагып эркеледип эди сөөгинин табуун журадып сыймап турды. Онойып тура айл-журтындагы бойынын ичи чербек кер ады сагышка кирди. Кер ат эмди таскактын алдында булгантыны кожда чайнап турган болбаайсын деп сананды. Айл-журтын сананып сагыжы булгалып турды. Же ичкери ажра

алтап келген чийүни, ойто кайра алтаар учуры жок болып бойы бойына молжонып салган.

Онойып турганча байагы уулчак Титканы ойын аайлу тын камчыла сагып ийеле, жаан кижичилеп үнин жоондодып кимренди:

- Же? Революция дегени не ол ондый? Каруун айт!...

- Кедери бар көрмөс! Күчүктый бойыла тиштеерге амзынып турганын.

- Же, каруун айт, революция дегени... Түймеенде болдынба? Офицерлер ле жуулажарга кожо болдынба? Актарды атын ба? Же? - деп уулчак турулатты

- Же? Сен не неменин сөбли? Мында сенен тенек болгодый кижичи барба? деп Тит айтты.

- Айдарда... Сен качкын турун, мен дезе, революцияда болгонон бери бир жыл болды. Айлымнан качтым... Школым чачтым. Менин адам темир жолдо иштеп туратан... Оны Харьковто атклап салдылар... Мен бойма айдындым: «Менин адамды өлтүргөн учун, оларды учуна чыгара эрлендерди карган чилап кыраарым! Шак бу алып жүргөн мылтыгымла бу ла бойым эки офицерди, бир абысты адып салдым. Мынанда ары оларды адарым... Калганчызына жетпе адарым!

Ээрдин үстүндө корчойо отырала, чукулданган көзине кижичи көрөргө коркушту болды. Кезе көргөн көзичи эки кара үйтердий болды.

Кандый чукулчы!

- Сее канайып срангай коркушту эмес... колдомдожып келзе канайдарын.

Уулчак Титка жаар бажын куш чилап жайкай кыйа тудып көрөло айтты:

- Сен менен незин сурайзын? Алаа-аамай! Революция дегени не? Онын каруузын айт.

II

Взвод-взвод ло бөлінген чыклады. Шептухов, Титка ла үүредүчинин болгон взводтын башчызы болып командовать эткен. Титкала үүредүчи жарын тийже кожо болгондор. Үүредүчи Титка жаары кымынып, сооко калтрап, будын келиштире алтабай брааты. Титкага дезе, олар жуулажарга

барып јаткан эмес, јаланда конорго барып јаткан деп билдирди. Салдаттар герман ла јуулашкан јууды (фронты) эске алып араай куучындажып брааты.

Бирде табыжы јок, коркушту, шык эткен карануйда браатылар. Јурт јаткан јерде бирде јерде от јок болгон. Мынын алдында, көптө өйи өткөни јок, күнүнле энирде салкындаак теерменин јанында кыс баалдар ачимчилу, кижинин јүреги күреер кожондор кожондойтон. Ол тушта тенере јаары көргөндө жылдыстар көстин јажы мелтрегендий јаркындары мелтрежип алардын кожондорын угуп тургандый болотон. Кожондоры токтой бергенде, кижі тенере јаар көриксеп, ураакта немедий бала тужундагы јүрүминде не балгоны эс-пас эске кирип, эмдиги јүрүмибис неге багып турганын сананыксары келетен. Албаты хозяйствонын кандый ла керектерин күрееде эйлтер кулга тартар үндерди јок јерден јаан куйун келип үзип барды.

Салдаттар тым турган кейди буттарыла эки јанына јайа ырып, базып, мунайда эрмектешкледи:

- Бу көрмөстин куркулдары! Кычылып калгандый!.. Коркыган кискелер чилеп, куйругын минип алып, үлдилерин курчудып турган болбой кайсын...

- Јиит дегендери куйруктарын кызынып ары болып баштарынын артып калганын билбей артайткалап турдулар! Генералдарды көрзөн! База ары болып атрайтып јатканын! Јаныс ла тамандарын сүркүштеерге менде...

- А сен не деп бодогон? База атрайтарынба! Бис-бир... бистин бронивик уй мылтыктарыс база бир... Бисти уй мылтык ла атса, бис каруун база уй мылтыкла берерис... Чын тартыш ондо болор!

- Ых, биске нөкөр болбос көрмөстөрди! Олордын баштарын үспезебис бис болбозыбыс! Јакшы суузынын бис кандырарыс! Сагыжыма чыкпай турум!...

Каткылары келип, тудунып та турзалар каткырышкалап турдылар.

Эки јанын кезе ајыктанып, оромло баскладылар: эки јанындагы туралар ончозы отырыскан агашту чечектү, ол туралардын үстүне межик салар ородый-коркушту тасышкаак бүркей тартылып тургандый болып турды:

кенетийин ол туралардын, бұр ажра көрүнбей турган көзнөктөрүнөн табыш чыгып, онон улам тудушла кан боло берзе кайткайне – деп.

Шептухов взвод жергелей турган салдаттардын алдыла желе базып, чочко жүзинди чичке чек жүзи ле ары-бери булгап, көстөрүн чырпылдада жумып, тижи ырсайып каткырып тургандый Титкага билдиртип, тунгак үниле табыштанып турды:

- Терегерди сойорым кулугурлар! Ийде кашаны да алыштырар. Үүредүчи куртудын кизеги, жалтамчы жогынан жүрер керек! Рота-салдатар, баштарын жарынга салала, ичкери болыгар! Тит, барып аш соголы - ичим оорыйт. Тит, жууга бар – будумды жетирип болбозым. Гы-ды!...

Бу онын кокыр сөстөрине, Титканын жүзи каткыдан жыртылгадый туры. Түймөп, коркып турган улус ончозы жиркиреп коркыды сагыштан чыгып, тенери бала тужундагыдый жуук бирде кайкал жогына жылдыстары бајрайып турдылар.

Үүредүчи Титка жаары жапшына базып, корчойып турды.

Жүреги онын токтоныкпай турды.

Тит жаары базып жаба тудып сурады:

- Сен коркыбайсынба Тит?

- Немеле билип турганым жок. Барып жатканда – байала коркыбай турган турум. Јаңыс јерге токтой түшкенде коркыжым келип турар. Базып отырганда бирде немеден коркыбайдым.

- Је мен коркып турум... Базып та отурган болзом коркып турадым. Айлымда болгомдо сранай онондо коркышту...

Үүредүчиден уур жыт ытанып турарда, Титка туура баштанып урап алды.

«Је бу мындый базар-баспас немеле, не келдимне... Чыдашпас бу» - деп сананды.

Үүредүчи сезип ийеле чийраксынып алтады, је андый да болзо неме болбой турды: аптыкан-сүрнүкен, көкси дезе бака табыжына түней табыштанып турды.

- Тит, кандыйда болзо, кижинин өлөр күүни жок чорт алган! Бу керектин керечизи болып кожо туруж сада, жер үстүнө эбеш жүрер керек болып туры. Бу учы бажы жок неме. Тит! Мунун бажында бу керек бисти токтоп кабра тудып терен, чыгып болбос жерге таштап ийбезин. Бу керектен кыйарыс жок. Тит – бу закон... Же бойынын неге молжонгоны ла неге берингенин жартаарга уур да коркуштуда неме. Бафра жерге женижү өдип жат... Текши... Куйун! Же бу женижүде эмес, өскө бир кандыйда неме ошкош, - Бистен ле улу неме. Бафра улус – шуурганга өрө көдүрилген тозындый буркурап булгалышты. Ол тоозынын сагыжында: бу мындый шуурганды мен жадалап болдыртым! деп туры. бу куйулгак шуурганда бойын бу кереке берингендер женижерге албаданып турулар... жартап айтса – тынын беринип турган. Сен менин айтканымды ондоп турун ба Тит?

- Ондоп болбой турганымды да, ондоп турганымды да билип болбой турум... Бистин чындыгыбыс – бистин жүрүмүбис болып турганын жарт билип турум. Менин чын учун туружып турганымды каан жаңы армакчыла чалмадап тудып турулар. Же жалтанбай удра базып, колго неле киргениле оморды согор керек. Оморго ол керек! Неменин чыны – салданый бирде кайралы жок тазылдарды кезип жатканда, кырала ла омон өскө эрмек жок... жарт ла омон башка неме жок.

- Сен менин үйренигим ийнең, Тит! Же бу коркышту керектерди сен бойынын сүмен ле, кыйышпай күчсинбей бүдүрип жадырын. Мен сени таракандыда өркөтпөс уулчак деп билип жүргөм...

- Таракан куча эмес, актар дезе, жайым жүрүмнүн өштүзи! Бу куучынды менин карындажым Никифор куучындайтан. Менин Никифор карындажым жууга жүрүп көп шыраны көргөн. Эмдиде шырада. Ундубаган болбойыгар, Никифор бир катап салдатар ла кожо келип жадала черүдин старшиназы болуп турган Гуряны түргөн брааткан темир жолдын вагонынан чыгара таштап ийеле, бойым боо турзам тудуп санаамды чыгаратан туры деп ээчий чыгара калып ийген.

- Же сенин бу не керектү куучынын?

- Онын кереги бар ла...

- Же эмди ле сее ондый керек келишкен болзо канайдар эдин... Же бу ла өйдө актардан кем кем бар болгон болзо?

- Не болор деп база. База ла онойтпой канайдар оны?...

Ўүредүчи айдар сөзин тапай соок болып турган немедий корчойо туруп, тым туруп калтрашты...

Станциянын бериги учундагы салкындаак-терменине жетибис. Ондо эки айры барган жолго једип, бистен озо барган постко тил алыжарга озолодо кайучылар ийдибис. Жолдын јанындагы Салкындаак срангај түрү немедий, карануйда јаан кезердий элбендеп, тарбайган колдоры ла өрө көдүрип турган. Онын ичинде не бар болотон?

Срангај билдирбестен Титкага бир кыс бала базып келди. Титка оны бүдүжинен таныган эмес, онын келип јопшыра ала койгонынан базыдынан таныды. Баштапла онын кенетийн унчукпай базып келгенинен Титка чочый берген.

Ол араай каткырала база ла база катап ала койды.

- Бу мен Дуня. Не коркобердин јуучыл? Мен сени бедрегем... Онын кийнде таап алдым... Бүдүжин көринбейде турган болзон танып алдым...

- Бу сен не мында? Келер учурын барба?.. Бар айлынга!

- База не дейзин? Мен сестра болып келдим! Сенин көзин јокпо? Бу балуларды танатан немелерди көрип турунба? – Титканын јүзи јаар түүнчегин көдирип экелип каткырды – Мен сестра ийнем. Бис менен башка беш кыс. Олор ондо кийнде, мен дезе сее јетре келдим.

- Мен сего не коркушту керек болгом?

- Тегинеле таап алдым ла....

База ла араайынан бүдүмчилү каткырды.

Титка оны лаптап көрөлө, каткак, сырсақ сынду, кыска јупка кийген, плаат јок, чачын подполька эдип тоордырып салган кызычакты көрүп алды.

- Өлтүрүп салглаар сени көрмөзоқ! Айлынга јанган болзон!

- Јакшы таап јассын! Мени өлтүрүп алза, сеге, килейтен туры. Мен – сестра. Слер ончогор јуулажып кыйналарыгарла? Сен оок ортозында болорын, мен дезе тенек кижидий... Мен кемге керектү? Балулар салза, мен танып јүрерим... Менин энем ыйлап божотпой турарда, мен андыйда болзо келдим.

База ла араай каткырып, түүнчегиле Титканын јүзине түрти.

- Алу!..

Шибее (окопко) једерден-јеткенче јууга барып јаткан эмес, јаланда конорго барып јаткандый билдирип экү кожо бардылар.

III

Каскан оро казандый кичинек болды. Титка оны теренжиде, јалбайта казала, алдындагы күрентини төстөктөй, бийктеде-калын эдип алды. Үүредүчи онын јанына коштой келип күректү сүреен узак окопын казып тутушты. Токунап алган кийнде, Титка оронын түбине јадып амрай берди. Јаңысла жүрексиреп, жүреги көдүрилип токынабай турды. Качан оларды окоптор сайын јатыргызарда, үүредүчи кенетийн Титка јаары баштанып, колынан алып туктурылып айтты:

- Тит, мен коркып турум... Бу јууда чыдажып болбозым деп турум...

Онын кийнде тамагында неме үзүлгендий, күрлеп тура барды. Та ыйлап турган, айса јөдилдеп турганба Тит аайына чыкпай отырды.

- Мен не-не болгодый болзом... Сен Тит мени таштаба. Сен бойынын креенди кандый деп билип турун?...

Титка айдар күүни јок болып, үүредүчиге бирде неме айтпады. Кижии жүрүминде не болгонын, сагыжын улуска айдарга јараарба?

Алдындагы карангуйдагы, јарты јок неме качан билдиретен деп, Титканын јилбиркеп, жүреги сыстап сакылта болды.

Јаңы каскан оро, јаскы јыдынанг јерле јытанып, база јаш суланын јулугы мөтий јытанып турды. Сары чечектердин, өлөннинг куманактый јыды јайылып турды. Јуугында да уурак та да јылдыстарга јетре, түрлүүш

коныстардын табыжы ўн-алыжып шыркыражып турды. Сүреен јакшы немедий болды. Карануйдан дезе, озогы чактагы казыр неме чылап, ураак јокто төстөктөр ортозында, көлдөр аралап, кижии жүрбес јолдорло, јалан јерлерле, карануйда јажынып, мылтыкту, пулемёту, уй мылтыкту, тудып чыдабагадый, көс јетпес түмен албаты келип јатты. Казактар ла господалар! Олор кайдан качан бөөрүдин, јеткерлү сагыжыла амаадап јуулап келглер? Сагыжы јоктор, - олорло чын жүрүмнин удурлажып келгенин олор билбей јадылар... Чын жүримле өлүм Титканын јанында туруп јат. Онын сагыжы јилбилү өзип јат.

Фронт ла, Титканын эки јаныла уйуктап јатканына түней улус унчугыш јогынан јаттылар. Јаныс ла чебеер јаан табыш чыгарбай јөдилдеглеп, бойы эрмектежип турарда. Олор база түней жүрексиглеп, карануйды өткре көскүр ајыктап көрип, сакып тургандар эмтир деп, Титкага билдирип турды.

Шептухов јаныла канча канча катап өдип, алдындагызыла чылап күрледе табыштанып кокырлап турды:

- Сен бе Тит? Куртудын уулы! Јадып јадынба соруул? Оозынды озолодып көсти мандайында тут!

Онойдо ок јолдожы чылап, кискедий угулбазынан Дуня келип оны ла коштой отырды.

- Је Титогым удабастан башталар болор, сениле кожо бир эмеш болойын деп турум... Меге не болзын? Мен эмди кандый, ондый ок болорым... Сен дезе өлүмле кожо...

- Ок мегеде, өскөдө улуска талду јок ийне... Тенек!

- Адаң да таап айт! Сен-мылтыкту, сен-јууда кижии... Мен дезе кизек чилеп өнөлөп жүрүп балулар јалап жүрерим... Кандый болгон, ондый ок болорым...

Титка Дуня јаар көрөлө күлүмзиренди.

- «Тенек неме, ондобой турун а-а!»

Сен Титок, бойынын жүрүминди... Јайым јадары учун, кол-күчиле јаткандар учун... бистин совет јаныбыстын учун бериндин... Мен

канайткам?... Мен нени эдип чыдаарым?... Мен өлөин дезем жаныста тынбай – бут тартпай өлөрүм... Ок кемге де түнөй талдуу жок деп – сен бойун айдып турун ийне... Же мен коркынчаак, меге ондый неме болбосто: жылып жүрүп балулар ла танып жүрөрим!..

Дунянын угулбас үнинен, база онын каткак жүзинен, бу кереке база бойун беринип, өлөрине килебей бар береп чыдаар немени Титка ончозун берерге келгенин, Титкага срөккөй жуук карындаштый келгенин билеле, көзинен жаш келгенче ачынып, буруулу болгону онын алдына жарт билдиртип эбелти. Титка оны жаныс бажы ла билген эмес, бастра бойынын өзөк тамыры ла билди. Дуня онын жанында жуук бойынын кижизи деп билдирткени неде дезе, Титтын жүреги күүрөп чайбалып, бир жанынан сүгүнип кайкап тургандый. Же бу отргон бойы бу-бу мында база жалтаныш жок кижизе эмтир, бу бойынын тыны-саларыла чын жайым жүрүмди база жарт билип турган эмтир деп Тит шүүп отырды.

Дуняны жаныс колло кучактанып бойына жаба тутты.

- Өлтүргөп салар сени, Дуня... Өлөп каларын сен... Айлыга жан көөркий!

Дуня, Титтын бажынан кучактай алып, бойынын каткак төжине жаба тудуп, кичинек бала соодоткондый токтодып куучындады:

- Сен Титок, коркыба... Кижизе коркор неме жок... Кер-мыр коркушту болгодый болзо, кыйгыр...

Тит ородон чыгара жылала, Дунянын жанына жадып алды. Же Дуны дезе Титты эркелеп шыбыранып турды:

- Же сен коркыба... Керексинип турган немен бар болзо, уйалба Тит... Кандый болгон ондый ок болорун. Тит... Эркем се керек болыптыр, сенин коркыжын келбес.

Титты сүгүмчилү кучактай алды.

Сен уйалба, Тит...

Бастра окопторго жаткан салдаттарга тревога болгончо, Тит Дуняла кожо болды. Онын бажында жаан узак жок жерде Шептуховтын командазы угулды:

- Белетенигер уулдар!... Терегерди сыйраарым, кулугурлар!...

Дуня алдында араай билдиртпезинен келгендий, билдиртпезинен араай жүзе берди. Тит артып калала, бирде коркыжы, санаазында чайбу жок, бирден кайкап сүгүмчилү көөрөм болып жатты.

Күн чыгыжы жанында, эки төстөк жердин ары жанында тенери –ачык суу күнде жаркындангандый күскүленип турды. Жол жакалай жергележе турган столмолордын чөйө барган топшуур кылындый эмиктери күүлөп, ураакта шанг соккондый табыштанып угулды... Бу эмиктин учы ла, шангнын үйелендирип кожондогондый табыжы кайда не?

Вокзалдын кийин жанында, тандакта жылдыстын суркураганындый жаркынду оттор күйип турды. Станица да дезе, уйкудан жаңы турган, тамагы жарыгалак пөтүктөрдүн кыркылдада эткени бой бойына үн алыжып жүккө угулып турды.

IV

Онын бажында сүрекей алыс жерде курс эткен табыш чыгып, жерле торгыланып өттү. Онын кийинде тарый-тарый ондый кусилдери. Удаган жок жуук та не-де тызрайла, Титканын үстүнчө, коштой томоноктордун кынылап учканындый октордун табыжы угулды. Үүредүчи дезе, мылтыгын окоптын кырына аркый салып, кыймык жогынан, мылтыгынын оозы өрө төмөн чарчалып кейге адып турды. Шептуховтын командазы угулардала учуктый чөйлөгөн окоптын мылтык жызрап турды. Затворлордун табыжы, жаңыс жерге темир ургандый тызрап турды. Шептуховтын командазы угулгандала, мылтык үни тызырап, үстүбисле туурабысла октор томоноктый кынлажып өдүп турды.

Үүредүчи Титканы адайла аланзыган крелү айтты:

- Коркыш жок эмтир ийине Тит!...

Тит унчукпады.

«Чыдашпас болбой».

Тит, ородон чыгара калып, бар жок үниле тамак жазылганча кыйгырала, томоноктор келип жаткан жер жаар, бери көрүнбезинен жылып келип жаткан өштүлөрине удра жүгүргедий жатты.

База ла кызырт, онын бажында Титкадан урак жок тууразында кулакты тунгуза от жалбышту неме жарылды. Кемде уур кошту чанака бастыргандый онтоп ыйлай берди. Оноры жылып брааткан Дунянын барганы көрүнеле жылыйып калды.

База бир жанында кемде араай кыйгырды:

- Белен! Бери жыл сестрица – мен-де белен...

Дуня киске чилеп базала өткрө жылгажактап браадып айтты:

- Сен коркыба Тит! Көрзөн мени, сранайла кисек ошкош жүрүм...

Бойы бала ойынын ойногондый каткырды.

Тал-түш кыйганда, Титка күннин тандагы өткре, төстөктөрдү ажра, жагыстан, коркыган кой чылап жүгүрип клеткен боро болчоктор көрди. Же (кадеттердин) өштүлөрис бу туры деп сананды. Алдындагы окоптордо нөкөрлөри токтой түжип адарга, корчойо жайра жүгүришти. Ол нөкөрлөрүнөн эки кижини көк сулага жыгылала өңдөйип турганын Тит база көрди. Шептухов тижин тиштенип чукулданып турды, же солдаттар бирден, экиден окоптон чыгып кайра жүгүришти. Тит окоптон чыгала мендеш жогунан кайра жылып, төстөктөгү өштүлөри жаар үзүгү жок түргөн адып турды. Же төстөктөрдүн ары жанынан бирден-бирден боро кийимдүү улус ажары үзүлбөй турды.

Үүредүчү жөткрө какыра төстөктөр жаар үзүк жок адып, окопто жатканча.

- Көрмөс слерди алзын! – деп Тит кыйгырды. – Слердин энегерди! Менде слерди жатыргызарым ла... Баспаганымды көрип алыгар! Жатырыспазам мен болбойым! Кынзуулар слерди шак мынайда кыраар керек! – деп турды.

Чөгөдөй отырғыза түжүп, тизе ажра төстөктө турган кижини бойы орто шыкаады. Адып ла ийерде байагы кижини туура калыйла болчоктолып, ол ло жерине бут тартпазынан жадып койды.

- Мечи!

Тит оны көрөлө куузы кирип, ол ло јерине отырып калганын билинбей, томонокто табыжы, мылтыктында табыжын укпай, тизе ажра, шикаап адып турды.

- Мечи!.. База ла!.. Кыр!..

Чугулданганына јаман сөстөрлө өштүлерин айтклап ла турды.

Титтың јанынча бир бөрки јок солдат өткре жүгүрип брадала бастра эди сөгүле онтогондый онтоп, меч барып жыгылып, кыркырап, өткүрип ол ло јерине ийктеле берди.

Көк јаланнын бастра үстиле јерге јаба бөксөйп алган улус кечре дүгурип турдылар. Титка ајарынып көрзө алдында байагы јөткүрип, кыркырап јаткан солдаттан өскө бирде кижі јок болды. Айдарда Тит капшаай мылтыгын алып, нөкөрлөринин кийнинен капшаай жылгажактады. Байагы алдындагы солдат кол бажына өрө өңдөйип келип, көзин тазрайта көрип, сагалына көбүк чачылып, канду оозы ла Титка јаар кыркырада табыштанды:

- Кару нөкөрим!... Кыйынга мени бербе!... Таштаба карындаш!

База ичкери јылайын дейле, јажыл суланын ортозына бажын түрте салып ийди.

Тит бир канча алтам кайра жүгүрди. Је јазап шикап, ончозын куйунан ары кырап сагышту болып адышсагы тудып турды. Ненин учун јуулажып турганыбыс? Јана базарга јарабас! Качып тескерлегенче, торт өлөр! – деп турды.

- Бу чындапта не мындый!? – оозын мычылдадып шоодып турды. – Бу ненин учун болотон?..

Тит жүгүрип клееткен өштүлерин кичееп бирден тоголой адып јерге јаба түртүртип турды.

- Алган алыжын ол! Челчерим куртудын уулдары...

Јыгыла, жыгыла ойто туруп алып жүгүрди.

Нөкөрлөри дезе ороо кирип алала, сокор, өлүмтик көстөриле көрглеп јаткандар. Тит жүгүрип келеле бир таныбас солдаттын үстүне жыгылала, шибе эдип казынды. Солдат чугулданып кимреде куучындап, Титты кумдакла

түртүрглеп турды. Кумдактын түрткен ачуузын Тит билбей турды. Кумдактын тийгенин эс пас ла билип, тургузала ундулып турган.

Чогып алган шибе болчок тобрака мылтыгын салала тым јатты. Болгоонбой туура көрөлө, бойынан узак јок, јергелей окопторго коштой, сөгинин алдына колдорын салып алган, юбказы тизезинен өрө түрүлип калган, буттары агарып, бойы бойына јуук коштой, кабыргазынан јаткан Дуняны көрип алды.

Тит, Дуняны узак ајыктап кайкап көрди.

Ородон чыгып Дуня јаар јылды. Айдарда коштой јаткан солдат кыйгырып чугулданып Титтын будунан тудып токтотты.

- Отыр!...

Титка дезе, нөкөринин бар јок колынын күчиле тартып турганын болгообой, Дуняны көстөп алган бирде эбеш ичкерлебей јангыс јерге тырмактанып јатты. Онын бажында Дунянын бажына неме келип тийгендий серпилеле, јер сайын бир болчоктон чачыла берди. Каны тамчылардый Титтын јүзине чачылды.

Тит болгоонып келзе, база ла орозында салдат тезе чугулданып шыбранып айтты:

- Көрмөстин немелери, куру тындар, јыдып ла јүргенигерден башка немегер јок!... Чимриктерди слерди боо көйлөдип алган, јангысла бистин мойныбыста.

Јаланнын үсти текши, тенеринин таңдагына јетре кодорылып јери ле өлөнгиле өрө буркурап куйулып чыгып турды. Сноптор кара өндү болып өрө бийк чачылып турды. Кей толкуланып күөлегендий болды.

Тит дезе, түш јериндегизиндий адып турды. Бир-бир-де мылтыгын актоорын јангылып, куруга затворын чактырып турды. Кийп јаткан лентазынан тоо јок патрондорын алып октоп, аткан ла тоозына огы сыгырып турды.

Онойып энделип јадала, бажынын ордына канга уймалып калган тутам өлөң јатканын көрөлө, эс билинип, ыйлаганыла тумчалана-тумчалана

јөткүрди. Онын кийнде ойто бойын тын тудунып, бажын ородон чыгарып, ураак јерге өштүлерин адып јатты.

Бирде шулте јагынан, туткакталып, бут бажына тура түжип мылтыгы ла булгап кыйгырды:

- Мен бу турым!... Кулугурлар!... Ме! Ал мени! Тиштегле быјар тайгылдар!

V

Титка темир јолдын күренти сын кууза жүгүрди. Је ондо коркору јок: октор адарудый бажынын үстүнче куулап ажып, кајаа јолдын рельс-темирине чыт эдип табарып турды. Тит бөкчөйип алала, Шептуховтын келип јаткан јолын кечре жүгүрди. Шептухов мылтыгын жүктүүгинен тудунып, тумчугын бала чилап тескери тартынып, тижин ырсайтып мендежи јоктон чөйө-чөйө алтап базып кледип кыйгырып турды:

- Тур тужи ийттин уулы! Таманын јоголтып салтырын... көр сыртын кийнинде!...

Ненин де учун Кучияк кеберлү каткырып турды.

Онын кийнде бала чилап сорсып жүреле јерге барып түшти. Титка кайа көрөлө јүс төмөн колдорын бойына јаба суй салып, кырада Шептуховты көрди. Онын јарын сөөктөри гимнастерка чамчазын бултуйта көдүрип, кыркырап, тынзынып оозынан канду кускы көбүктелип турганын Титка бек унутпагадый эдип сананып алды.

Титка түрген келип чогып салган өтөкө табарып, буттары оролыжып казып койгон канава-орого сурун сайыла јыгылды.

Өнкүр-јүнкүр болгон јаланнын бастра үстүнде пулеметтор тыркап турды. Мылтык огы дезе, мөндүрдий кейди өткүлөп јарылглап турды.

Көк тенери, јайым-башто, төлөлдө јери, эки булут, күн јанындагы јалбыштый саргарып турган кей, јаскыдагы јыдып турган өлөн јыды Титканын сагыжына бек орныкты. Онон өскө онын јанынан актар төпшуур кылыдый үндү, чымын чилап ажры-јанынча өдүп турганы ундулбаган.

Тенеринин тандыкталган жерге жаба төзинде күйип жылып тургандый кейди көрөлө, бүдүмчилү түжиндегизидий эрмектенди:

- Жер... жер ...жер...

Онын кийинде базала жүгүрди. Жүгүрүп браадып көрзө нөкөрлөри ак жалаңда койондордый казалатклап жат.

Станица ураак жокто болзо темир жолдын күрентизи ажра көрүнбей турды. Кандактай куренти ажра жаңысла салкын теерменин канаттары тарбайган турды. Күрентини өткире жаан тежик-өткүш бар, ол өткүштөн өткре балкажы болчоктоло кадып калган жалаң жаар барган кара жол жатты. Ураакта станциянын казармазынын ортозында ыжы буркурап броневик турды. Оноор мылтыкту көп улус жүгүрүжип, час темирле кадаган кошту вагондор жанына бой-бойынан озолорго тудужып күрежип тургандый турдылар.

Көрип турза, үүредүчи тыныжы бадышпай кыркада тынарзыган, көзи дезе сагыжы чыгып калган кижинин көзиндий кандалып калган, тазрайган, алдында турган немени торт көрбөй тургандый качып жүгүрер ле жанду дегендий коштой жаткан жолды да көрбөй туура жерле, мылтыгын колынан ычкынбай, Титтын жолын кечре жолдын күрентизи жаар ууланып жүгүрди.

Тит тышкары чыга конды. Жуугында эш неме жок болды. Станциянын он жанында акта жергелей ату черү жиргилденип кара жолдый турген келип жатты. Олор жууктаган сайын там чичке көринип, станцияны чымалыдый курчай жорткладады.

Оны көргөн бойынча Титканын жүреги ширтилдеп корко берди. Кижиге кереги жок өөн бөстий болып, кижини көрбөс кандый жерге барып жажынатан деп, тизелери божой түрүп бир турага сүрнүкенче жүгүрүп жетти. Же бу журттын үй улустары ла балдар коркыганыла айы бажы жок түймөп ыйлажып турды. Бир эмчек бала дезе ыйдан талып брааткандый жатты.

Титка кирер жерин тапай турала бир коштой эжик көрүнөрдө ол төмөн болып, эжик дезе жабылу, айдарда коркыганыла көс жок кижидий жүдругыла токулдадып онын кийининде забор стенезине алаканыла сыймап турала,

забордын устүне калып чыгала онын үстүне жүс жадып алды. Онын кийининде көррө, Титканы өлтүрөргө жилбиркеген аайлу күлүмзеенген, бука кеберлү, ийт чилап ыркыранган колында агашту бир казак мантадып келип жат. Ол казактын ыркырана табыштанып клееткен табыжынан Тит болтырдаган эк иле сөзүн аайлады:

- Же бейи бас!... же бейи бас!...

Титка забордын үстүнен түжре калып ийерде казактын шыйдам агажы забордын үстү кырына келип тийди. Тит заплод-чеденен узабай, чеденнин ичине кирбей жуугында жокто болзо, өштүлерине курчадып салган коштой жүгүрди.

Засададан ба айса качып браткандарба бирде жаныстан, көптөн мендештү бирде учуры жок кей мылтык атканы болгончо турды.

16-17 страницалар жок

ол жанынында төн бажында ак черетеген туралар турганын көрди.

Ураак жок брааткан жолында, көс албай күлүмзренип каткырып турган кыс бала көрүнди. Ол баланын күлүмзренип көрип турганы сранайла Дуняга түнөй билдирди. Кайа көрзө бажын корый алып мылтыкту Ехим көс-баш жок учып келип жат. Чырайынын кубулганыла алдындагы Титканы агашту сүргөн казака түнөй болды. Титка оны көрөлө токтой түшти, кыс бала дезе, коркып барга жаар жүгүрди.

Ончозы Ехимде, оромдо, тенериде алдындагы амыр тужундагызындый бирде коркыш жок болып барды. Же жууга жаныс мен жүрген эмезим, окопто жаныс мен отырган эмезим Шептухов то, үүредүчи де, Дуняда барып күйп турала өчкөн свечи чилеп өлди. Менин де мыныйып жүргеним жолду деп, өлүми жарт болотонын билинип, ондый болор керек! Титка эр-санаазын бек сананып турды.

Ехим жүгүрип кледерде Титка ол жеринен кыймыктабай оны көзиле кезе көстөп турды. Ехим келеле тижин тиштенгенче, жаманына чыдабай чынырып мылтыгын талайып Титканы согорго турарда, Тит тууранлаып аларда, бар жок чыдалыла соконы Титканын колына тийеле, мылтыгы жерге барып түжеле,

табыштанып кедери, ташталана берди. Ехимка кiske чилап калып келип Титканын төжинен тиштенип алып искеп чынгырып талголып турды. Тит, Ехимди тамагынан бууй тудала бойынан үзе тартып ийди. Төжиндеги тиштин ордылары ачып, Титканы там серидип салды. Ехимге дезе тамагын бууй тутканынан тыныш алынбай коркыганы ла Титка жаар көзин тостойто көрип алып, төмөн жылып жатты.

Онойып турганча бир туранын ары жанынан толыктын кийнинен аайы бажы жок, бөрүктерине ак бөстөр танынган атту отряд чыкты. Олордын көдүргөн тоозыны – ыштый ончолорун жаба алып, көргөн кижини коркыгадый болып, жүстери тоозынга карарып колган, жанысла көстөри ле ырсайган тиштери кажайып турды.

Мылтыктарын улап жаба једип келип сурап турдылар:

- Кемдер мындый?...

Ехимка олорды көрөлө сүүнгениле тура жүгүрип удра көрип каткырып, туура бурулып көзүнүн жажын арчынып куучындап турды:

- Бу турганы Титка!... Мени сагорго туры бу... Бистин өштүбис... Менин мылтыгымды блаажып туры... Большевик таңманы көрзөгөр!

- Сен кем эдин?

- Слердин карындаш – казак Ехим Топчий...

- А бу кем?

- Городовик, бу акоптон сүрдүрип качала, бистин сенеке жажынып јаткан. Онон чыгып качарда мен сүрүжеримде мени сагып туры...

Ехимка бойынын улустары болордо, тунгак үниле тыныжы бадышпай сүүнген кижини болып эрмектежип турды.

- Мен онын ижин база бердимле көрзөр онын бүдүжин!...

Титканы бир канча кижини коло келип тудала улус ортозы жаар ийде салып ийеле, оромды өрө айдап алдылар. Титка ајыктап көрип браатса оныла кожо Титка жаары көрбөй ончозы коркып кунугып калган, чырайлары кугара тартылып калган, јирме крелү эр кижини айдууда барып жатты. Айдап брадала

казактар Титканы кийнинен үч катап кындакла сагып, житкелеп, чугулду кыйгырып турдылар:

- Өлгөлөгинде ары бас!.... жуучы! Карчанылу көрмөс!

Мылтык үни серип калган. Аромдо бирде табыш жок, алдындагыдай ээн болуп калган, эки жаныс атту улустар бойынын амырына жортып жүрдилер. Оромдо станциянын журт ла Городовик улус өлип калган жатканы учрап турды. Олор жартла адыш тужунда качып брадала окко алдыртып өлгөн туры деп сананып браатты. Онон өскө оромдо анда-мында чыт этре танып салган түүнчектер база жатты.

VII

Актар олжолоп алган улустарын ором ортозында церквенин жанында школго одоштой булвардын жанында акка экелеле, токтодып ийди. Казактары, салдаттары атту кажы ла оромдордон үүрлешкен жуулглап турдылар. Олжологон улустарды бульвардын учуна апарала ачык жерге каруулду жатырып койды. Ончозы отырып өдүктөрүн чечсин деди. Олжолоткон улус мойнобой эрик-жокто көстөри коркыганынан карануйланы тырлап колдорула өдүкти чечтилер. Узун чачту черкес-казак келеле өдүктөрдү кедери мергедей чагып салды. Онын кийнде штан чамчаларын, польтодорун чечсин деди. Олжоткондор мойнобой айтканынча коркып сирлеп база чечип салдылар. Ол ок черкес келеле байагы киймди кучактанып алып, өдүктөрдүн үстүнө чогу таштап койды.

Титка тон өдүгүн чечпей, жакарууну укпай, школдын аградазында айноп жаткан балдарды кыймык жогынан көрүп турды. Черкес ого базып келеле мылтыктын кындагыла ийде салып айтты:

- Штан-саштан, чамча-самчаны, өдүк-садыгынды чеч!... Жакарууну бүдүр!... Большевик!

Титка черкес жаар кайкай көрди. Туура баштанып колдорун карманына сугуп алып турды. Черкес калжууруп чыгала, мылтыктын кындагыла бар жок күчи ле Титканын белине сокты. Титка талдра соктырала таралжып жыгылбады.

- Чеч большевик ийт!...

Казак-черкес јаары базала койкамчылу көрөлө Титка тижин тиштенип бүдүмчилү арай «чечпезим» билдинбе? деп айтты.

Чечпезим... Качан текпилинбей жадар тушта чечип аларын деп кезе көстөп турды. Черкес чугулыла боро өңдү болып, тижин тиштенип базала кындагыла согорго талайып келеле, Титканын кату чырайына токтоп, мылтыгын жерге тайанып ийеле, араай бурулып бойынын тилиле борлада эрмектенип туура басты.

Базала бир үүр офицерлер городовик улустарды алжолоп алган экелдилер. Ол олжолоткон улустардын ортозынан Титка бооро ревкомдо туштап турган уулчакты таныды. База станциядан туткан генералдын бажына агашла согып, жүзүне түкүргөн согышчаан карган эмегенди таныды. Ол эмегенек уйалган кеберлү күлүмзрене улустын аразына барып бир аай эрмектенип турды:

- Же бу улус! Менен нени аларга туру... Мен карган көс жок киж. Менин уулдарым экилеси жууда өлгөн. Герман жууда базылган. Мен карган көс жок киж... Менен нени алатан?

Карган эмеген ол ло эрмегин үспей турды. Онын эрмегин бирде киж укпай турды. Ончозы өлгөн кеберлү үскерзреп калгандый болды.

Школ оградазында, бирүзи алты жашту ак узун быжыраш чачту, кара костюм киймдү, экинчи-зи боромтык, каткак, кирлү сторож-каруулчыдын балазы болгодый эки уулчак, мечикти стее таштап, талганча каткырып, бой-бойын ийде салыжып ойноп турдылар.

Байагы карган эмеген дезе, олжолоткон жангысла эски киймдү отырган улустын ортозында жүүлгөн киж чилеп жангысла эрмегин катап-катап куучындап турды:

,- Же жакшы улустар! Мени карган көзи жок киж деп айдышсаар...

Же алдындагыдый ок онын эрмегине кару берип турган киж жок, көрбөй укпай тургандый отырдылар.

Онойып турганча кайда да туура жерде команда угулды. Терек көлөткүзүндө тыштанып жаткан офицерлер ле казактар туруп чыгала, бульвардан эки кижиден стройго туруп, мылтыктарды бутка коштой тургузып, ором жаар баштанып бардылар. Бульварга бир ак бөрүктү чыркестин ак кийимин кийген ак атту генерал жортып келеле команда берди.

Смир-р-р-на!...

Генерал стройго жууктап келеле, кижини ондоп болбос кебери жок, нениде эрмектенерде офицерлер жаңыс үнле

- Здр-жла-ваш-при-ство- дешти.

Генерал строй сынына жартып өтти, Титка генералдын кату, соок айтканын укты:

- Жакшы иштеген учун, уулдарга спасибо болзын!

- Рад-старат, ваш-при-ство!... деп каруун айтылар.

Генерал офицерлерди бойына алдыртып алала, ого араай эрмектенди. Офицерлер таштала барып, бульварга мендей барып, кый эдип, кыйгырды.

Эй, слер, азиаттар! Олорды боо сүретегер! Капшай!

Черкестер мылтыктарын ийнилерине салала, колдорула жаңып айттылар:

- Басындар!...

Олжолоткон улус үүр кой кеберлү конвой улус ла кожо генерал жаар бастылар. Улус бульварга кирип ле келерде, генерал камчызыла жаңып улусты токтоодып улустын ортозына жортып келди. Олжолоткон улустарды жарым тегерик эдип тургустылар. Онын кийинде жок жерден журт улус келеле, конвой салдаттардын ары жагына база жарым тегерек болып туруп алдылар. Генерал шылуу эдип туруп турды.

- Бу уулчак ненин учун олжоо кирген? Сен көрмөстүн балазы кандый кижини эдин?

- Бойымнын ла сүркүжү жок кургак...

- Не дейзин?

- Тенек кижини тузака киргеним... Же ончобыс тенек эмес керсүүбисте бар болгон эди...

- Недийзин?... Чочконын балазы!

Айландра турган улус кўлүмзренди.

- Бу уулчакты кайдан алдыгар?

- Станциянын ары жанында колында мылтыкту жүрген экелгенис.

- Ненин учун мылтыкту? Сага мылтык кайдан келди?

Уулчак генерал жаар чике көрүп, кайра нөкөрлөрине көрип кўлүмзиреп турды. Титканы көрөлө, сүгүнди, «алдырбас, корыкпа деп!» бажыла жайкап ийди:

- Мылтык сага кайдан келди? Большевиктер ле кожо болдынба? Станциянын кийнинде нени эттин?...

- Сагыскан аттым...

- Кандый сагыскан?...

- Андый ла... Ала сагыскандар аттым. Кадеттердин ининде эполетерди түжүрдим...

Уулчак генералдан көзүн салбай бүркүт болып көрип турды.

- Паручик! – деп генерал айдала камчы ла жанып салды.

- Угуп жадым - деди.

Паручик уулчакты женинен алала, улустын аразынан сүүретей берди. Уулчак ачынала, офицердин колынан женин ушта тартып ийди. Казыр, казыр ан кеберлү көзиле кадай көрип, колдорун карманына сугуп ийди. Ак жүзінде камактары сугулына тартылыжып турды. Жаагынын каны тынзып келип турды.

- Же, бас, бас!...

- Тийбе мени!... Кармадаба!...

- Адан кулугур бол! Кандый кижиге болгон!

- Сен мени тутпа! Кулугурлар! Сендий тамгаларды атканым ас эмес.

Офицер кайкап уулчак жаар көрди.

- А, сен андый тамонокту тумчугу ба!

Каткырганча уулчактын кулагынан туты. Уулчак жыландый толголып ушта сокты.

- Тийер учурын јок, ак тайгыл!

Офицер та чугулданы ла ба айса эби јоксынганынан ба чырайын соодып кызарып турды. Титла уулчак экү бой бойы јаар кезе көстөжип турала кыскаадып јаткан өйиде кажызыда бурууга туратанын билип турдылар. Офицер дезе бура согылып унчукпай чугулданып калган уулчакты карган эмегенин јанында турган черкестин јанына экелип тургузып салды.

Титканы бир кижі јенинен тудуп колдорын узун тырмактарыла тырмай согып, бир кижі бульварга сүүртеп экелгенин билди. Көрө Титканын јанында јүр ачу тери јытанып калган, танку јыды өдүп калган бир казак коштой базып јединип браатканын ајарынып билди. Титкага јарабай күүни булганып айтты:

- Брыс... Көрмөс! Бойым барарым...

Казак кызжактып члекейин какарып айтты:

- Өлтүрерим тижі ийттин уулу!

- Титка јаан-јаан алтап ичкери базып отырды. Је онын јүрегинин каны бу болып турган түймен шакпыртка кайнагандый туйлап, кадып турды. Титка өлөргө апарып јатканын билип, бастра ар бүткен јайканып јер кыйындалып, Титканы өрө төмөн јайкап турды. Та ол јанында ба, айсы бойынын сагыжы јүрегинде бе көп улустын кожоңы сан үндериндий кожондоп тургандый болды. Титканын јайканып тургандый болып билдирип турганы там улалып, айландра турган кей күнин алдында база јайканып тургандый болып, базып отырган алтамына та бар та јок кожоннын үни келиштире үнденип тургандый болды.

Уулчак дезе Титканын колынан тудунып, база өлүмнин јууктап келгенин билип калтрап, тижі тарсылдажып куучындап турды.

- Мен кандыйла чимгирикчи, чочко эмезим... Колдорын бойыма јууктатпазым! Мен мундый кайракандарды көп аткам... Адар болзоор адыгар, је колыгарга тап бербегер! деерим.

- Сенин адын Тит ба? Мен дезе Борис. Бис экү качанда кожо болорыс... Бис экүди качан атклаар болзо коштой турарыс. Јү-бе?

- Мен суузап турум деп айдала, Титка байагы кулагынын сыгыт кожонун тындап турды.

VIII

Генерал јорто берерде, казактар алјолоп алган улузын онын кийнинен ары оромло, суу јаары айдап апардылар.

Ол орто јаш, шулмус, колында камчылу төрт казак базып келди. Келеле шокчы кылыктары ла, байагы карган эмегенин јанына келип толголглап, ырсайыжып, каткырышклап турды. Олордын бирүүзи јаш кавалер кижии болып, карган эмегенди колтыктап, теректин төзинде турган скамейка јаар сүүртеди. Арткан үчүүзи кийнинен ары базып, талганча каткырыжып турдылар. Карган эмеген сагыжы чыгып калган эрмектенип турды:

- Баалдар! Мен кыс бала эмес. Карган көзи јок кижии. Слер дезе јараш ойынчык јараш улус...

Казактар каткыдан талглап турды.

Карган эмегенди экелип тактанын үстуне отыргыстылар. Байагы карган эмегенди колтыктап экелген казак тунгак үниле чугулду тын айтты:

- Јат, борто!

Карган эмеген базала, ыйлап јайнап куучындап турарда, казак камчыла камчылап ийерде, тили тартылып, талыксый берди. Казак оны такта үстүне ийде салды. Эмеген тактанын үстүне јыгылып, кыймык јок јатты. Эки казак онын јупказын белине антара саларда, Титка карган кижинин тизезинин алдында тануулу, јалмажынын эди сөөгине јапшынып калган, чырыш тартылып калган будун көрип турды.

- Карган көрмөстин ижин јакшы берер! Деп.

Бир казак онын бут јанына јылангаш будына отырды, экинчизи бажын тутты. Үчүнчизи јүзин тыртыйтып бар-јок күчиле эди-каны агып кадып калган јалмажына эмегенди камчылады. Карган эмеген, угарга да күч, тундык үүрелип калган үниле унчугып, эдинин учугы тартылыжып турды.

Онын кийинде унчукпай барды. Казак десе камчылаганча турды. Камчылаган сайын ырсайган уузынан карыла тумаланган тыныжы чыгып табыштанып турды:

- Х-хек! Х-хек! – деп.

Казактардын жүстери эзрик кеберинде жырыйыжып күлүмзренип турдылар.

- Акыр уулдар токтой түш! деп казактар танкы ороглап турдылар. Бирүзи карманынан буу чыгарып, тендеп тудып, терек будагына булап салала айтты:

- Же уулдар! Салым аайынча керекти бүдүрөр!

Бир казак карган эмегенин жүпказын ичине жетре антара тудала, колын жүпказынын ичине сугуп буулады. Экүүзи эмегенди өрө көдүрип берерде бирүзи бууны мойнына салып ийди.

- Бир кабай баар! дешти.

Туура басклап көрүп турдылар.

Уулчак оны көрип турала каткырып казактарды электеп айтты:

- Тенек-сагыскаандар! Кулактар! Карган эмегенди бууп салдыгар – барып таштанчы бөс бар болзо база экелип бууга илигер... Өөн бөстин жеткерлери! Барахолщиктар!

Казактар айдар сөзин тапай жаңыс жерге талтандап басып, матеританып, бирүзи камчызын көргүзүп кекенип айтты:

- Акыр сакып ал, сенде талдра камчылап, тамагына пробканы тыгарыбыс...

- Ак жалмашту-жалмашту сагыскандар! Эмеген улустын кыйынчилары! деп уулчак кыйгырды.

Онойып турганча суу жанынан мылтык табыжы тыркырай берди. Олжуга экелген улус мылтык табыжы ээчий үн алыжып сыктап суыгылглап турды. Бу та суудын сыгыт табыжы болотон бо, айтса улус мал кеберлү огырып өлүп турганба деп Титка аайланбай турды. Экинчизин базала мылтык табыжы тызраарда улус сыгыды база ла чөйилип жыгылып өлгөп турды.

Титка ла Бористы каруулдап турган эки черкес ол экүди мылтык кындагыла ийде салып церквенин аградазы жаары айдаглады. Уулчак аграда жаары жаан кижичилап чике базып сооко тонгонынан корчойып турды. Түкүригин жерге жаантайын түкүрип, жөткүрип, жөдил аразында ачу кыйгырып турды.

- Олор мени коркып туру деп бодоп турган болбой кайсын... Слердий таңмаларды мен көп аткам. Жүстерине түкүрерим! Колун бери бер Тит... Корыкпай кожо бас... – деп.

Титка онын эрмегин уйку аразында угуп тургандый болып, базар баспас болып суудун толкууна жайкалып тургандый бойын билинип турды. Бу базып браатканы удай бергендий болып, көзинин оды айландра учуп куйундалып турган адарудый болып турды. Ол аттар Титканын жанынча да өткреде өдүп, Дунянын жобош каткызыла табыштанып тургандый билдирти.

Дуня жайкылып оныла кожо учуп туру брааткандый билдирти – женилчек, алдында жылдысту карануй түнде окопто келип барган кебери ол ло бойынча билдирти.

Титла Бористы черкестер ограданын жанына тургузала, бойлоры бир канча алтам бажына туруп команда бердилер.

- Капшаай! Жаткла!

Титка чала угуп оңдободы. Уулчак дезе күлүдө тургандый Титканын жанында чурап кыйгырды:

- Жатпазым! Керек болзо – бис экү бу турус!...

Черкестер мылтыктарын алып, уулчактын ачу кыйгызын эки мылтыктын табыжы кожо ла барып жиит эки баланын жүрүмин үзип салды.

Ответ. и тех. редактор Аргоков М.М.

Корректор В. Аргоков

Сдано в производство 10 февраля 1935г.

Подписано к печати 15 февраля 1935г.

Печатных знаков в 1 м.л. 40000

Наряд № 146

Тираж 2000.

Объем 1,5 п.л.

Облито 1188

г. Ойрот-Тура Типография им. Клары Цеткин, Филиал ОГИЗ а

Баазы 35 акча
Цена 35 коп.

На ойротском языке

«З Е Л Е Н Я»

Перевод Шабуракова А.Г.

г. Ойрот-Тура, Советская 32.